

Владислав Верстюк
*доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії
Української революції 1917–1921 рр.,
Інститут історії України НАНУ*
Vladyslav Verstiuk
*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Department
of History of the Ukrainian Revolution, 1917–1921,
Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine,
vverst@ukr.net*

Російсько—українські війни 1917—1921 років: теперішнє в минулому¹

Russian-Ukrainian wars of 1917—1921: the present in the past

Стаття присвячена російській агресії проти України столітньої давнини, яка сьогодні дозволяє краще і глибше зрозуміти причини і характер сучасної російсько-української війни. Автор намагається проаналізувати природу більшовизму, поєднання в ньому здавалось би непоєднуваного, гасел інтернаціоналізму, визнання права націй на самовизначення з споконвічним російським агресивним націоналізмом, месіанізмом, замаскованими ідеями «всесвітньої пролетарської рево-

---

¹ Стаття була підготовлена завдяки участі в грантовому проекті, що фінансувався, серед іншого, Національним науковим центром Польщі за номером гранту 2018/130/M/HS3/00153.

Artykuł powstał w wyniku udziału w projekcie grantowym finansowanym m.in. przez Narodowe Centrum Nauki w ramach grantu nr 2018/130/M/HS3/00153.

люції». Автор звертає увагу на тактику цієї експансії, спроби зобразити її як внутрішню війну українців, через створення маріонеткових советських урядів, якими прикривався наступ російських збройних сил, насаджування советської влади шляхом терору, з одночасним визиском українських економічних ресурсів. В статті робиться висновок, що саме російська агресія змінила характер Української революції, змусила державотворчу енергію перенаправити на захист не до кінця сформованих державних інституцій. Окупація України радикально вплинула на подальший хід вітчизняної історії ХХ ст.

Ключові слова: Україна, Росія, війна, більшовики, совет народних комісарів, «красний терор».

The article covers the topic of the Russian aggression against Ukraine a century ago, which provides a better and deeper understanding of the reasons and nature of the modern Russian-Ukrainian war today. The author analyzes the nature of Bolshevism, its seemingly incompatible combination of the slogans of internationalism, the recognition of the rights of nations for self-determination, with the original Russian aggressive nationalism, messianism, disguised ideas of the "world proletarian revolution". The author draws attention to the tactics of this expansion, attempts to depict it as an internal war of Ukrainians through the creation of puppet Soviet governments, which covered the offensive of the Russian armed forces, the establishment of Soviet power through terror, and simultaneous exploitation of Ukrainian economic resources. The article concludes that it was the Russian aggression that changed the nature of the Ukrainian revolution, forced the state-building energy to be redirected to the defense of incompletely formed state institutions. The occupation of Ukraine had a radical effect on the further course of national history in the 20th century.

Key words: Ukraine, Russia, war, Bolsheviks, Council of People's Commissars, "red terror".

В советські часи однією з найпоширеніших тем, які розробляли вітчизняні історики і активно використовували пропагандисти, була тема дружби народів. Особливо близькими подавалися відносини росіян і українців. Їх походження з однієї колиски було історіографічною аксіомою і не терпіло сумнівів та заперечень, бо комуністична ідеологія передбачала в майбутньому злиття націй. Нічого спільного з реальним життям

тема дружби народів не мала, нею успішно приховували процеси русифікації та асиміляції, які в пізньому СРСР набрали потужного розвитку, а в кінчному випадку, як не парадоксально звучить, стали однією з причин розпаду комуністичної імперії. Вже в 1990-ті роки минулого століття постулати дружби і братерства були поставлені Росією під знак питання. Претензії на Крим, маніпуляції біля острова Тузла, війни у Придністров'ї, Абхазії, Південній Осетії були першими сигналами, які свідчили про експансіоністські плани Кремля з відновлення тепер вже посткомуністичної імперії. Окупація Криму та частини Донбасу 2014 р., фактично поставили Україну в стан війни з Росією, активна фаза якої відновилася 24 лютого 2022 р. Війна стала останньою крапкою в розмовах про дружбу народів, велику російську історію і культуру, її винятковий вплив на історію і культуру українську, натомість виявила хижий російський націоналізм, імперіалізм та комунізм советських часів, зафарбовані ріками крові народів, які з різних обставин потрапили в орбіту російської влади. Орбіту, вирватися з якої як з в'язниці неймовірно складна і небезпечна справа. Українці кілька разів робили такі спроби. Здається, Богдан Хмельницький в останні роки свого життя зрозумів хибність Переяславської угоди. В ранньомодерні часи вирватися з удушливих російських обіймів намагалися гетьмани Іван Виговський та Іван Мазепа, в ХХ столітті гасло самостійності стало символом Української революції 1917–1921 рр. Революційний порив початку ХХ ст. був настільки сильним, що Росії знадобилося кілька років, кілька військових кампаній, щоб знову окупувати Україну. В сьогоднішній війні, яку веде Росія проти України і яку часто називають гібридною, дуже багато подібного з подіями столітньої давнини. Насамперед варто вказати на облуду російської більшовицької пропаганди, цинізм політичних лідерів, які публічно говорили одне, а робили інше, їхні спроби зобразити відверту агресію внутрішньою класовою боротьбою українців, братською допомогою трудящим у боротьбі з націоналізмом. Не можна не звернути увагу на неймовірну жорстокість при веденні військово-

вих дій і масовий терор проти цивільного населення красними військами, чекістами, представниками інших силових структур, повну відсутність у них моралі, пограбування економічних ресурсів України. Це арсенал, який активно користується сучасна російська влада. Спробуємо показати це на фактах.

В лютому 1917 р. в Росії було повалено самодержавство. Революція відкрила для українців шлях до відновлення власної державності, проте Тимчасовий уряд Росії робив все від нього залежне, щоб уповільнити цей процес. Більшовицький лідер В. Ленін, який вів з урядом боротьбу за владу, критикував військового міністра Керенського за заборону Всеукраїнського військового з'їзду і визнавав за українцями право на самовизначення. Але за кілька місяців ленінська риторика зазнала суттєвих змін.

В листопаді 1917 р. більшовики захопили владу у Петрограді, Українська Центральна Рада на падиння Тимчасового уряду відреагувала проголошенням Української Народної Республіки як федеративної частини демократичної Росії, але більшовицький уряд не визнала. Кінець 1917 року був моментом потужної дезінтеграції Росії, на теренах якої виникали регіональні державні утворення. Білоруська рада у «Грамоті до білоруського народу» засудила дії більшовиків у Петрограді, підтримала Комітет порятунку батьківщини і революції, створений у Ставці верховного головнокомандувача. Тоді ж «Союз об'єднаних горців Кавказу» створив спочатку уряд Гірської республіки, а згодом — Тимчасовий Терсько-Дагестанський уряд. 29 листопада в Уфі татарські національні збори проголосили створення Урало-Волзьких штатів. У грудні загальноказахський з'їзд проголосив на території Казахстану (тоді Киргизії) Алаську автономію, обрав партійно-урядовий центр «Алаш-орда». Надзвичайний загальносибірський обласний з'їзд у Томську ухвалив рішення про автономію Сибіру. До цього переліку можна додати Кримськотатарський національний, Військовий Донський та Кубанський крайовий уряди. Фінляндія, Польща, Литва були в процесі оформлення своєї державності та незалежності.

Не остання роль тут належала Україні. Доля майбутнього Росії не була визначеною, мало хто вірив у те, що влада на довгий час залишиться у більшовицьких руках, навіть в середині більшовицької партії не було єдності в цьому питанні. Більшовик Г. Лапчинський, описуючи події кінця 1917 р. відзначав, «що ніхто з нас не був цілком певним, що рада народних комісарів, наша більшовицька влада, протримається довгий час, подолає всі труднощі й опір, що їй чинилося зо всіх боків. Адже ж проти неї був «Вікжель», німці, Дон, урядовницький саботаж, міські думи»².

За таких умов якийсь час совет народних комісарів не виявляв відкритої ворожості і навіть інтересу до УЦР, а місцеві, київські більшовики не могли нічого суттєвого протиставити УЦР. Для красного Петрограду головна небезпека виходила від Ставки верховного головнокомандуючого і військ, які могли піти на Петроград, тому першим головним завданням більшовиків була нейтралізація Ставки. Протягом листопада їм вдалося це завдання успішно вирішити.

Центральна Рада оголосила себе прихильником якнайшвидшого завершення світової війни, підписання всіма воюючими країнами мирного договору, який би носив демократичний характер, не містив анексій і контрибуцій, забезпечив би право націй на самовизначення.

Найновіші демократичні підвалини української державності були зафіксовані в проекті Конституції УНР, робота над яким була завершена 10 грудня 1917 р. Знайомлячи громадськість України з основами майбутньої Конституції, М. Грушевський 7 листопада в «Народній волі» писав, що «основні принципи будучого політичного ладу України, як його проектує комісія Центральної Ради, — республіка демократична не на словах тільки, а й на ділі, де не лишається місця ніякому «лічному

---

² *Лапчинський Г.* З перших днів всеукраїнської радянської влади // *Летопись революции, 1927, № 5–6.* С. 59.

режимові», де виконавча власть поставлена в докладно означені рамці».

За конституційним проектом УНР була складовою частиною федеративної Російської республіки, але суверенне право на її території належало українському народові і здійснювалося через Всенародні збори українські (вищий державний законодавчий орган). Ці збори утворювали вищу виконавчу владу (кабінет міністрів). Третьою гілкою влади УНР мав бути генеральний суд, який обирався спільно Всенародними зборами та судами земель України. Територія України оголошувалась неподільною, складалася вона із земель, яким надавалися права самоврядування. Широкі політичні права і свободи отримували громадяни України. Трохи згодом був ухвалений закон про національно-культурну автономію, який забезпечував широкі права національним меншинам.

Для більшовиків, насамперед їх лідера Леніна, головною метою була всесвітня пролетарська революція, досягнути якої можна було розпалюванням класової боротьби, перетворенням світової війни в громадянську, втягуванням в цей процес інших країн. Виходячи з різної політичної філософії українців і більшовиків, неважко прийти до висновку, що конфлікт між ними був неминучим. Це пізніше визнавали представники обох сторін³. Проте його розвиток був складним і тривав до кінця 1917 р. поки не обернувся відкритою збройною боротьбою. Найважливіші його події відбувалися в Києві, Петрограді, Харкові, Південно-Західному та Румунському фронтах, Бресті.

---

³ Згаданий вище Г. Лапчинський пише в своїх спогадах про ситуацію кінця листопада 1917 р.: «ось тоді ми відчули, що Жовтневу революцію на Україні не можна буде вважати за здійснену, поки існуватиме українська Центральна Рада та її Генеральний секретаріат, в тих формах, в яких вони на той час існували. Ми відчули, що треба розв'язати питання про владу у всеукраїнському масштабі». Див.: *Лапчинський Г.* З перших днів всеукраїнської радянської влади // *Летопись революции, 1927, № 5–6.* С. 55.

Зосередження влади в руках Центральної Ради, звичайно, не входило до більшовицьких планів. Але об'єктивно ситуація склалася так, що одразу вступити у безпосередній конфлікт з Центральною Радою більшовики не могли. Для цього їм банально не вистачало власних сил. За даними мандатної комісії УІ з'їзду партії більшовиків в Україні нараховувалося 22303 члени партії. При цьому треба взяти до уваги географічний аспект. З названого числа 15818 більшовиків, тобто більше двох третин належали до організацій Донецько-Криворізького басейну. Тоді як на Київ і область припадало лише 4985 членів партії⁴. Більшовизація Рад в Україні восени 1917 р., безумовно, мала місце, але опоненти більшовиків у радах — російські есери і меншовики — ще остаточно не здали своїх позицій і, як відомо, негативно поставилися до заколоту у Петрограді. Отже, щоб не мати в Україні проти себе суцільний фронт української та російської демократії, більшовикам було не вигідно і небезпечно загострювати вкрай стосунки з УЦР. До того ж, вони потрапили в глухий кут марксистської ортодоксії, яка одночасно визнавала і право нації на самовизначення, і непримиренність класової боротьби всередині нації. Отже, теорія вимагала від більшовиків підтримувати УЦР як лідера національно-визвольного руху, і вести з нею боротьбу як з непролетарською організацією. Ця обставина, як згадувала Є. Бош, поділила Київський комітет більшовиків на дві частини: «ухил «більшості» комітету в бік «обережної політики» у ставленні до дрібної буржуазії, боязнь відштовхнути її своїми «необережними» виступами схилили членів комітету до тимчасового визнання Центральної Ради державною владою і до порозуміння з нею»⁵. Поділений був не лише київський комітет, поділеними були більшовики в Україні і ідейно, і організаційно. Що змусило М. Скрипника у своєму

---

⁴ Скрипник М. Начерк історії пролетарської революції на Україні // Червоний шлях, 1923, № 2. С. 72.

⁵ Бош Е. Б. Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации. М.—Л.: Госиздат, 1925. С. 78.

«Начерку історії пролетарської революції на Україні», опублікованому 1923 р. визнати, що «фактично в 17 році на Україні не існувало жадного партійного центру більшовиків, жадного центру для скупчення сил пролетаріату в боротьбі проти того дрібно-буржуазного центру (він мав на увазі УЦР — *В.В.*)»⁶. Через рік поділ на «правих» і «лівих» став відмітною рисою КП(б)У.

Підтвердження думки про те, що більшовики не почувалися на силі вступити у конфлікт з Центральною Радою, знаходимо в спогадах В. Затонського, своєрідно про це пише й М. Скрипник. Не зважаючи на всю більшовицьку ортодоксію, якою пронизані його «начерки», він визнає, що наприкінці 1917 р. «В Києві цілком панувала ЦР та її Генеральний Секретаріат. Там була лабораторія, де формувалися нові військові частини, що розсилалися ЦРадюю у всі кінці України. Там диктатура буржуазії продавала робітництво і терором розправлялась з його керівниками, як то було з Леонідом П'ятаковим та іншими. А з Києва вплив українського соціал-патріотизму та УЦР росповсюджувався по інших містах Київщини, Поділля, Волині, Кременчужщини, Катеринославщини. В Катеринославі саме в ті часи гайдамаки захопили владу до своїх рук, пропускаючи через Катеринослав лише козаків на Дон. В Одесі була влада більшовицького «Румчероду», але одночасно малися військові частини, прихильні до УЦР. В Миколаїві при непевній більшості більшовиків меншовицька меншість гальмувала радянське будівництво і робила можливим виступ українських націоналістів. На південно-західньому фронті більшовицькі частини, що склали переважно військову силу, і навіть нейтральні частини стихійно демобілізувалися і йшли через Київ, де ЦР роззброювала їх; і чим більш вона це робила, тим більше стихійно вони йшли на Київ, весь час ведучи бійку і навіть справжні бої з військовими частинами, що залишилися під впливом ЦР. Це були часи величезного сумбуру і розкладу УЦР, хоч майже вся

---

⁶ Скрипник М. Начерк історії пролетарської революції на Україні // Червоний шлях, 1923, № 2. С. 73.

Україна, села включно всі, а міста майже всі знаходилися під фактичною владою УЦР»⁷.

Сам факт визнання більшовиками влади УЦР мав, безумовно, позитивне значення для останньої. Вона, в свою чергу, не збиралася спеціально загострювати взаємини з більшовиками. На те вказувала постанова Генерального секретаріату від 4 листопада, в якій було ухвалено вдаватись лише до «заходів ідейної боротьби з большевизмом для безкровного поладження справи і тільки на випадок оружного виступу ужити сили»⁸.

Проголошення Української Народної Республіки призвело київських більшовиків до повної розгубленості. У їх арсеналі не виявилось акції, адекватної Універсалу. Невеличка передова стаття в «Пролетарской мысли» 10 листопада «Досить дипломатії», в якій робилася спроба зобразити Універсал «звичайною буржуазною демократичною декламацією і тільки», лише підкреслювала шоківий стан більшовиків*. Щоправда, була спроба силового тиску на УЦР з боку більшовицького ВРК. 8 листопада він оголосив «наказ № 1», яким вимагав від усіх військових частин Києва провести перевибори командного складу, а протоколи перевиборів подати на затвердження у ВРК. Окрім того, наказувалося подати до ВРК списки особового складу частин, відомості про зброю, транспорт, інше майно. Та спроба продемонструвати свій вплив на частини міського гарнізону мала жалюгідні наслідки. Наказ виконали лише третій авіапарк та дві дружини ополченців. Виконком Ради солдатських депутатів одразу ж відмежувався від цієї акції, оголосивши через пресу, що «ВРК є організацією однобокою більшовицькою, всією

---

⁷ Там само. С. 84.

⁸ Українська Центральна Рада. Док. і матеріали у двох томах. К., 1996. Т. 1. С. 392.

* Є. Бош пізніше у своїх спогадах визнала, що з проголошенням III Універсалу «в Київському комітеті склалася повна розгубленість» (Бош Е. Б. Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации. М.–Л.: Госиздат, 1925. С. 82).

Радою солдатських депутатів КВО не визнаною», а накази по гарнізону може видавати лише призначений УЦР командуючий округом⁹. Того ж дня при штабі КВО з метою його контролю було створено спеціальну комісію, до складу якої увійшли представники Центральної Ради, міської думи, ради солдатських депутатів округу та міської ради робітничих депутатів.

Кілька спроб місцевих більшовиків підштовхнути об'єднаний виконком київських советів до перебрання влади у Києві були не просто відхилені, а й завершилися рішенням об'єднаного виконкому про підтримку Центральної Ради та організації міської влади за коаліційним принципом з представників советів, УЦР, міської думи. В інших містах України і навіть найбільших промислових центрах більшовикам теж не вдалося взяти владу у свої руки.

Добре розуміючи вагу України в економіці Росії, її природні багатства, продовольчий потенціал, більшовики, будучи такими ж імперіалістами як і решта політичної російської еліти, не могли залишити Україну поза своїми планами поширення влади на якомога більшу частину Росії. За таких умов в Петрограді почали складатися плани захоплення України. Вони передбачали складну комбінацію політичного і військового тиску на УЦР.

Спочатку проти Української Центральної Ради була спрямована ціла серія політичних ударів. Насамперед, розгорнулася ідеологічна війна, метою якої була дискредитація Ради. Йшлося про те, щоб переконати суспільство в її контрреволюційності і буржуазному націоналізмі. 26 листопада Раднарком опублікував звернення до населення, в якому повідомляв про контрреволюційне повстання генералів Каледіна, Дутова, Корнілова, на яких обрушив зливу демагогічних звинувачень у спробі зірвати справу миру, вирвати владу з рук советів, забрати землю від селян, а солдатів і матросів змусити проливати кров за прибутки

---

⁹ 1917 год на Киевщине. Хроника событий / под. ред. В. Манилова. К.: Госиздат Украины, 1928. С. 369–370.

російських і союзних капіталістів. До цих «контрреволюціонерів» була долучена «буржуазная Центральная Рада Украинской Республики», звинувачена в тому, що веде «борьбу против украинских советов, помогает Калединым стягивать войска на Дон, мешает советской власти направить необходимые военные силы по земле братского украинского народа для подавления Калединского мятежа»¹⁰. Це був перший дзвінок, перша погроза.

Спочатку більшовики намагалися реалізувати план «мирної» советізації України. 24 листопада в інтерв'ю газеті «Известия ВЦИК» Й. Сталін висунув вимогу проведення в Україні референдуму з питання самовизначення, але категорично заявив, що влада в Україні повинна належати советам робітничих, солдатських і селянських депутатів. Вони разом з УЦР, а якщо вона відмовиться, то і без неї, повинні скликати Всеукраїнський з'їзд советів для вирішення питання про владу і стосунки з Росією. Тільки таким шляхом, вважав Сталін, можна виявити волю мас, а без цього Раднарком відмовлявся визнати владу УЦР законом. Як показали подальші події цей план не спрацював.

Одночасно місцевими більшовиками у Києві готувався збройний виступ. Він був упереджений діями українських військових, які в ніч з 29 на 30 листопада роззброїли 3-й і 5-й авіапарки, понтонний, залізничний та зв'язковий (телеграфний) батальйони, важкий артилерійський дивізіон, червону гвардію заводу Гретера і Криванека та ін. та вислали ці частини за територію України. Ранком 30 листопада був арештований голова більшовицького ВРК Л. П'ятаков та ще кілька більшовиків¹¹. На жаль, цей превентивний і успішний захід був половинчастим. Більшовицька організація в Києві продовжувала діяти, мало того вона готувала і 3–5 грудня провела в місті обласний з'їзд РСДРП(б), в якому взяли участь 47 делегатів від

---

¹⁰ Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. Управление делами Совнаркома СССР. М., 1942. С. 45–46.

¹¹ Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У 2-х кн. Кн. 1. К., 2011. С. 220.

22 партійних організацій семи губерній та парторганізацій Південно-Західного фронту. На цей з'їзд 1 грудня до Києва з Петрограда прибула більшовицька делегація у складі Г. Зінов'єва, С. Рошалья та З. Ліліної. Окрім того, Зінов'єв у міському театрі зробив доповідь, в якій гостро критикував УЦР¹².

Обласний з'їзд мав два важливі завдання. Він зробив спробу об'єднати всі більшовицькі організації в Україні в єдину партійну організацію як складову частину більшовицької партії з назвою «РСДРП(б) — Соціал-демократія України»¹³. Був навіть обраний головний комітет цієї організації у складі 9 осіб¹⁴, але реального об'єднання так і не сталося. Головним питанням на з'їзді було питання про владу, про ставлення до УЦР і ГС; про Всеукраїнський з'їзд Рад, на проведення якого дала згоду Центральна Рада і який мав відкритися 5 грудня. За пропозицією Є. Бош всі кращі сили більшовиків треба було спрямувати на цей з'їзд. З метою захоплення керівництва з'їздом (для «ответственного и идейного руководства съездом») була обрана спеціальна команда у складі Є. Бош, В. Шахрая, В. Аусема¹⁵. За кілька днів до скликання Всеукраїнського з'їзду советів більшовицькі лідери провели ще одну пропагандистську акцію з подвійною метою: піднести роль советської влади і одночасно принизити Центральну Раду. В чому вона полягала. Ще з літа 1917 р. УЦР зверталася до Тимчасового уряду з вимогою повернути з Росії українські історичні реліквії. Тимчасовий уряд з тим не поспішав, а ось більшовицький уряд вирішив це зробити. 1 грудня «Газета Временного Рабочего и Крестьянского Прави-

---

¹² 1917 год на Киевщине. Хроника событий / под. ред. В. Манилова. К.: Госиздат Украины, 1928. С. 426.

¹³ *Лапчинський Г.* З перших днів всеукраїнської радянської влади // *Летопись революции*, 1927, № 5–6. С. 61.

¹⁴ М. Яворський наводить прізвища обраних до комітету: Бош Є., Авсен Б., Шахрай В., Олександров, Горвіц О., Люксембург В., Лапчинський Г., Затонський В., Кулик І. Див.: *Яворський М.* Революція на Вкраїні в її головніших етапах. Харків: ДВУ, 1923. С. 43.

¹⁵ Там само. С. 63.

тельства» не просто повідомила про таке рішення, а й описала урочистий сценарій передачі, в якому передбачалося виготовлення спеціальної грамоти з таким текстом: «Братья Украинцы! В хранилищах Петербурга ваши знамена, пушки и булава свидетельствуют о вашем угнетении именем великорусского — угнетателями этого народа. Ныне нет больше угнетенных народов в свободной России. Центральный Исполнительный Комитет Советов Рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов возвращает вам трофеи, как память о вашей славной борьбе за свободу. Народ великорусский и революционный Петербург с приветом посылает вольному Киеву священный дар в знак братства народов. Да славится и крепнет братский союз свободных народов Росси и всего мира, да исчезнет вражда и даже тень угнетения одной нации другою». Які теплі, чудові слова, яка реклама миролюбивої советської влади. Одне завдання виконано. А що ж з Центральною Радою? Газета повідомила, що представники УЦР просили передати реліквії у їх руки, але в їх мандатах така передача не була передбачена, а головне не було звернення «к Совету Народных Комиссаров, как законной Верховной власти в России». В зв'язку з цим, а також із-за «резкої форми, в которой представители Рады вели дальнейшие переговоры с Народными Комиссарами», останні вирішили переговори про терміни і порядок передачі реліквій вести з українською секцією Всеросійського виконкому рад, а цінності передати в руки представника цієї секції. Тобто і цінності не віддали, і Центральну Раду поставили на місце. А так все чудово: «брати українці»¹⁶.

Якщо у Києві операція по знешкодженню більшовицьких формувань пройшла безкровно, то в Одесі розгорнулися справжні бої, які тривали кілька днів. Після заборони Українською міською радою відправки на Дон місцевого пробільшовицького загону, який складався з красногвардійців та моряків, більшо-

---

¹⁶ Газета Временного Рабочего и Крестьянского Правительства, 1917, 1 декабря.

вики 30 листопада здійснили напад на гараж української військової частини, захопили кілька автомобілів, після чого зробили спробу захопити арсенал. Наступного дня в місті відбулися масові збройні сутички між «красной гвардией» і гайдамаками. Особливо кровопролитними бої були в районі Пересипі, біля міського театру, на Пушкінській вулиці, Миколаївському бульварі та вокзалі. Вокзал, телефонна станція та деякі інші пункти в центрі міста неодноразово переходили з рук в руки. За повідомленнями більшовицької преси гайдамакам не вдалося отримати перемогу в цих боях. За проукраїнським джерелами результати боїв виглядали дещо інакше: на чотирьох вбитих гайдамаків прийшлося біля 300 вбитих красногвардійців, в тому числі їх командир та начальник штабу. Після прибуття до міста 3 грудня чотирьох ешелонів українських військ перемога українців не надавалась сумніву¹⁷. Одразу після цих подій Генеральний секретаріат створив слідчу комісію, яка встановила, що населення Одеси обурене поведінкою «красной гвардії», яка лише частково складалася з робітників, а у більшості з портових хуліганів, яким більшовики роздали зброю, також було встановлено, що грабунки в місті, які приписувалися гайдамакам, здійснювали переодягнені в гайдамацьку форму невідомі особи. Після завершення конфлікту ситуація в місті змінилася на користь українських сил, всі політичні партії, включно з більшовиками, вирішили взяти участь у виборах до Всеукраїнських Установчих зборів. В. Голубович, який робив доповідь від імені комісії на засіданні Генерального секретаріату, відзначив упадок більшовизму на Румунському фронті, де, на його думку, уряд «може цілком опертися на всі соціалістичні організації». Також йшлося

---

¹⁷ Голос революции, Одесса, 1917, 2, 3 декабря; Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. / Упоряд. В. Ф. Верстюк та ін. К.: Наукова думка, 1996. С. 520, 578.

про необхідність створити Морське секретарство та почати українізацію Чорноморського флоту¹⁸.

Більшовицький совнарком знайшов ще один спосіб тиску на УНР. Він дав вказівку Центробанку припинити надсилання готівкових коштів державному банку у Києві. Брак готівки одразу загострив соціальні і особливо військові потреби. Штаби Румунського та Південно-Західного фронтів повідомляли про відсутність коштів, про припинення їх фінансування Петроградом, і просили відкрити його з Києва. Вони просили понад 40 млн крб., тоді як у Державному банку було лише 6 млн крб. готівки. Засідання ухвалило почати переговори з деякими комерційними банками Петрограда та Москви про кредит і з цією метою запросити до Києва кількох банкірів. У відповідь Генеральний секретаріат вирішив постачання продовольства у Росію вести лише за гроші, причому третину вартості отримувати в золоті. Одночасно ухвалено припинити вивіз цукру з України¹⁹. 11 грудня Генеральний секретаріат ще раз розглянув питання постачання хліба з України російським арміям. Він висловився за постачання хліба, але поставив умову армії «вплинути на Совіт народних комісарів, щоб він негайно припинив війну з Україною, признав Українську Народню Республіку і не вмішувався цілком в її внутрішні справи»²⁰. Однак війна відозв, резолюцій і телеграм українській стороні відчутного успіху не принесла.

Зрозумівши, що місцевими силами в Україні вони нічого не досягнуть, більшовицькі лідери в Петрограді зробили ставку на відкриту збройну агресію, яка почалася з висунення ультимативних вимог до української влади. Ленін і Троцький підго-

---

¹⁸ Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. / Упоряд. В. Ф. Верстюк та ін. К.: Наукова думка, 1996. С. 519–523.

¹⁹ Там само. С. 517–519.

²⁰ Там само. Т. 2: 10 грудня 1917р. — 29 квітня 1918 р. / Упоряд. В. Ф. Верстюк та ін. К.: Наукова думка, 1997. С. 13–14.

тували «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради», який був надісланий до Києва 3 грудня 1917 р. Фактично вони повторили звинувачення закладені у відозву 26 листопада. Складений у відверто неприйнятній для українців формі він оголошував Україні війну в разі відкинення висунених вимог. Саме на цьому і будувався більшовицький розрахунок, адже рішення про військове втручання у справи України було ухвалено за декілька днів до ультиматуму. Про це досить відверто писав у «Записках о гражданской войне» В. Антонов-Овсієнко: «Зіткнення з Радою уявлялося абсолютно невідворотним, і при мені тов. Криленко, за вказівкою Смольного, відправив у Київ ... ультиматум»²¹.

Дійсно більшовицько-українські стосунки на початку грудня досягли високої напруги. 4 грудня на засіданні Генерального секретаріату було затверджено відповідь на ультиматум РНК. Зокрема у документі зазначалося, що «неможливо одночасно визнавати право на самовизначення «аж до відокремлення» і в той же час робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу державі, яка самовизначилася, як це робить «Совет народных комиссаров» Великої Росії щодо Народної Української Республіки»²². В умовах, що склалися Генеральний секретаріат схвалив акт про утворення з Південно-Західного та Румунського фронтів єдиного Українського фронту (головнокомандуючий генерал Щербачов, начальник штабу генерал Головін) та затвердив звернення до воїнів-українців Південно-Західного та Румунського фронтів і тилу. Генеральний секретар військових справ С. Петлюра інформував присутніх про військове становище в Україні. Зокрема він повідомив, що штаб Українського фронту знаходиться під контролем україн-

---

²¹ Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне. Т. 1. М., 1924. С. 48.

²² Українська Центральна Рада: документи і матеріали: У 2 т. Т. 1: 4 березня — 9 грудня 1917 р. / Упоряд. В. Ф. Верстюк та ін. К.: Наукова думка, 1996. Т. 1. С. 498–500.

ських військ, а самозваний військово-революційний комітет заарештовано. Штаб Південно-Західного фронту, радіо-телеграф та інші технічні служби теж під українським контролем, більшовицькі частини роззброюються. Роззброєння іде на ст. Козятин та у Білій Церкві. Петлюра запропонував урядові ухвалити план мобілізації частин «вільного козацтва» та додатково асигнувати один мільйон карбованців на справу організації Української армії. Пропозиції були реалізовані урядом²³.

Ультиматум совнаркому справив негативне враження на делегатів Всеукраїнського з'їзду рад, які зібралися у Києві 5 грудня. Вони одностайно підтримали Центральну Раду, а більшовики на з'їзді опинилися в зачній меншості. Не зважаючи на це, українці намагалися знайти з більшовиками якийсь компроміс. Лапчинський згадував, що ввечері 5 грудня «від імені правих есдеків та усерів Порш робив спробу збалакатися з нами, але переговори жодних наслідків не дали». Він же пояснює чому так сталося. Головна причина полягала в тому, що «ми не могли відступитися від основного пункту нашої платформи — визнання Жовтневого перевороту в Петербурзі та передачі всієї влади радам робітничих, салдатських та селянських депутатів»²⁴. Фактично це говорило про те, що, публічно на з'їзді засуджуючи ленінський ультиматум, місцеві більшовики з ним солідаризувалися. Демонстративне залишення з'їзду, оголошення його нелігітимним та наступний переїзд їх до Харкова вказують на певну логіку їх поведінки.

Перші російські підрозділи прибули у Харків 9 грудня. Вони запевняли, що знаходяться у Харкові тимчасово транзитом, бо їх метою є похід на Дон. Однак за наказом Р. Сіверса в ніч на 10 грудня було підступно розброєно українські частини. 11 грудня до Харкова прибув командувач російськими советськими військами В. Антонов-Овсієнко. Місто зробилося плац-

---

²³ Там само.

²⁴ *Лапчинський Г.* З перших днів всеукраїнської радянської влади // *Летопись революции, 1927, № 5–6.* С. 63.

дармом російських військ. Практично одночасно у Мінську, Полоцьку та Пскові були арештовані українських фронтів та армійські ради. Генеральний секретар військових справ УНР С. Петлюра направив до советського верховного головнокомандуючого російської армії М. Криленка протесні телеграми проти цих арештів, але результату вони не дали. Передислокація українізованих частин в Україну практично припинилася²⁵.

Під охороною більшовицьких військ у Харкові нашвидкоруч 11–13 грудня було інсценізовано всеукраїнський з'їзд советів. Відбулося це так. 11 грудня у місті мав відкритися III з'їзд советів Донецько-Криворізької області. На з'їзд прибули представники лише 46 з 140 советів області, що означало його неправоочинність. Але до нього долучилася незначна кількість більшовицьких делегатів, які залишили Всеукраїнський з'їзд рад у Києві. В результаті гострих дискусій все-таки було досягнуто домовленості об'єднати роботу з'їздів, в першій половині дня проводити засідання обласного з'їзду, а у вечірні години — Всеукраїнського. Таким чином, на цьому з'їзді були представлені 89 советів з 200 існуючих в Україні. Це не завадило визнати його правоочинність. В результаті роботи з'їзду був обраний Центральний виконавчий комітет советів України (ЦИКУКа) у складі 41 чоловіка, а в ухваленій на з'їзді резолюції наголошувалося: «Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, визнаючи Українську республіку як федеративну частину Російської республіки, оголошує рішучу боротьбу згубній для робітничо-селянських мас політиці Центральної ради, викриваючи її буржуазний, контрреволюційний характер»²⁶. З'їзд був цілком в руках більшовиків, він вітав повстання в Петрограді, політику РНК, проголосив встановлення советської влади в УНР. ЦИКУКа створила Народний секретаріат — советський уряд України. Членів цього уряду в

---

²⁵ Народна воля, 1917, 10 грудня.

²⁶ Нариси історії Української революції 1917–1921 років / Авт. кол.: В. Ф. Верстюк (кер.) та ін. У 2-х кн. К., 2011. Кн. 1. С. 224.

Україні ніхто не знав і не визнавав²⁷, а от у Петрограді його одразу привітали як утворення «истинно народной советской власти на Украине». Раднарком обіцяв «новому правительству братской республики» повну підтримку у справі боротьби за мир, а також у справі передачі всіх земель, фабрик, заводів і банків трудящому народу України»²⁸. На початку січня 1918 р. народного секретаря В. Затонського було затверджено представником «вільної Української Республіки до Ради Народних Комісарів з ухвальним голосом у справах, що стосуються України, і з до-радчим голосом в інших питаннях»²⁹.

Це був, здається, перший випадок створення фіктивного уряду, до якого вдалися більшовики, але згодом вони активно використовували подібну практику. Можна сказати, що це був їх улюблений політичний трюк. Спочатку на своїй чи контрольованій їх військами території створити «революційний уряд», який одразу виголошував своїм завданням захист прав трудящих та поширення більшовицької влади на необхідні території,

---

²⁷ В. Затонський згадував, що «народні секретарі називали себе урядом, та самі до того ставилися трохи гумористично. Та й насправді: який же з нас був уряд без армії, фактично без території, бо навіть Харківська Рада нас не визнавала. Апарату жодного, треба все утворити з нічого. Простота звичай у той час взагалі була велика і плутанина розумінь також. Наприклад, жодним способом не щастило нам відокремити функції народного секретаря фінансів від обов'язків касира. Та й взагалі в кожного цілісінський комісаріат, або, як тоді називали секретаріат, був у кишені. Я приїхав, коли уряд було вже сконструйовано. Було ухвалено голови не обирати. Так і жили собі без голови». Див.: *Затонський В.* Уривки з спогадів про Українську революцію // *Літопис революції*, 1929, № 4. С. 159. Інший більшовицький діяч Г. Лапчинський писав про советський уряд України, як про малочисельну і невливову групу, якій «довелося зустрічати опір серед товаришів однопартійців (наприклад у Харкові та Катеринославі), інколи дуже жорстокий». Див.: *Лапчинський Г.* З перших днів Всеукраїнської радянської влади // *Летопись революции*, 1927, № 5–6. С. 50.

²⁸ Известия ЦИК, 1917, 17 декабря.

²⁹ *Морозов В.* Володимир Петрович Затонський. К., 1967. С. 62–63.

а вже далі російські більшовицькі війська під егідою такого уряду здійснювали інтервенцію. До цього сюжету нам ще доведеться повернутися.

Під прапорами українського советського уряду російські красні війська розпочали окупацію України. Якийсь час Антонов-Овсієнко зволював з наказом про наступ на Київ. Причина крилася в тому, що в «українського» уряду не було українських військ. «Що я за «український військовий міністр», коли всі українізовані частини в Харкові мені доводиться роззброювати, бо вони не хочуть іти за мною на оборону Радянської влади? За єдину військову підпору для нашої боротьби ми маємо лише військо, що привів на Україну з Росії Антонов і що на все українське дивиться як на вороже, контрреволюційне?», — бідкався В. Шахрай³⁰. Нарешті йому вдалося розагітувати частину українізованого полку, з якої утворили невеликий загін «червоного козацтва»³¹. Справа була полагоджена, українське військо з'явилося. Лише після цього наприкінці грудня 1917 р. В. Антонов-Овсієнко віддав наказ про загальний наступ від Харкова на Катеринослав. Полтаву і Київ. Попередньо, як свідчив М. Скрипник, « $\frac{2}{3}$ всіх членів ВУЦВІК'у кинуті по губернях, містах та селах України — до Катеринославу, Полтави, Чернигова, Єлісаветграду й инш. для організації збройного повстання проти УЦР»³². Тобто більшовики були п'ятою колоною, яка підривала владу УНР з тилу.

---

³⁰ *Латчинський Г.* Перший період Радянської влади на Україні // Літопис революції, 1928, № 1. С. 171.

³¹ «Властиво, українського війська в нас було дуже мало. Був у нас один загін червоного козацтва. Цей загін утворено ще наприкінці грудня, і його задумано, як регулярну військову частину, підпору радянської влади на Україні. Назву „червоні козаки” їм дано на протипагу до „вільних козаків” Центральної Ради» — свідчив В. Затонський. Див.: Літопис революції 1929. № 5. С. 115.

³² *Скрипник М.* Начерк історії пролетарської революції на Україні // Червоний шлях, 1923, № 2. С. 78.

Командувати військами, що рухалися на Полтаву–Київ, В. Антонов-Овсієнко призначив М. Муравйова, відомого згодом авантюриста, який закликав громадян УНР коритися советській владі і відверто писав у своїх відозвах: «Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях наших багнетів, і там, де її встановлюємо, всемірно підтримуємо її силою цих багнетів і моральним авторитетом революційної соціалістичної армії»³³. Про маріонетковий характер «советського уряду» України говорило й призначення Леніним свого близького соратника С. Орджонікідзе надзвичайним і повноважним комісаром району України. Саме на нього та Антонова-Овсієнка, а не на советський уряд, Ленін покладав завдання по захопленню та визиску України. Широко відомі його телеграми до цих персон, в яких він вимагав застосовувати найенергійніші революційні заходи для відправки в Росію ешелонів з хлібом, бо інакше Петроград сконає. Як вважав Дж. Мейс, здобуття продовольства для Росії було головним мотивом більшовицького вторгнення в Україну, принаймні він стверджує, що більшовики не зробили жодних спроб до вирішення національного питання в Україні³⁴. І все ж тут не все так просто. Створення в Харкові Народного секретаріату як советського уряду України говорило про більшовицьке ставлення до України не як до частини російської території, скажімо, як до якоїсь Тамбовської губернії, бо там створення уряду не передбачалося, а влада просто захоплювалася. Очевидно просто захопити Україну більшовикам завжала згадана вище марксистська ортодоксія. Право націй на самовизначення змушувало принаймні про людське око зображати військовий напад як внутрішню українську проблему.

Не випадково Л. Троцький у Бресті в січні 1918 р., в момент початку мирних переговорів з країнами Четверного союзу, зробив цікаву заяву, в якій відзначив: «Самоозначення України

---

³³ Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. Т. 2. Відень, 1921. С. 149.

³⁴ Мейс Д. Комунізм та дилеми національного визволення: національний комунізм в радянській Україні 1918–1933. К., 2018. С. 57.

відбувається в формі Народної Республіки; в ній нема жодних окупаційних військ, і політичне життя відбувається там вільно; на Україні є всюди вільно обрані ради робітничих, солдатських і селянських депутатів; не можна сумніватися, що процес самоозначення України в її географічних межах і в державних формах, які відповідають волі українського народу, знайде своє завершення»³⁵. Це був відвертий політичний цинізм, чергова брехня, за якою стояв розрахунок, що процес, розпочатий створенням «советського уряду» та підкріпленій наступом російських військ, «знайде своє завершення». На жаль, так воно і сталося. Не останню роль тут відіграла розкладницька роль перших більшовицьких декретів про мир і землю, які закликали до самочинного припинення війни та захоплення землі. В країні більшість якої складало селянство вони зіграли фатальну роль. Англійський дипломат наприкінці 1917 р. досить точно охарактеризував ситуацію в Україні: «Лихо полягає в тому, що Центральна Українська Рада, переслідуючи понад усе національні інтереси України, стоїть перед необхідністю повернути на свій бік широкі народні маси, у яких національні почуття ще дуже слабо розвинені. Ці маси вже спокушені ленінською доктриною аграрної реформи, яка проголосила безумовну націоналізацію землі. Таким чином звернення Ради лише до національних почуттів України буде далеко недостатнім, щоб гарантувати їй підтримку мас»³⁶. На жаль, він не помилився. Прибічники УЦР, які активно підтримували її весною-літом 1917 р., розчинилися в хаосі осені-зими.

26 січня український уряд змушений був залишити Київ, який впродовж п'яти днів росіяни обстрілювали з важких гармат. Артилерійський обстріл призвів до великих жертв серед мирного населення і руйнування багатьох пам'яток історії та

---

³⁵ Газета Временного рабочего и крестьянского правительства, 1918, № 2 (47), 4 января.

³⁶ *Симоненко Рем.* Доповідь англійського віце-консула в Києві про земельні передбачення III Універсалу Центральної Ради // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. К., 2002. Вип. 6. С. 44.

архітектури. Захопивши Київ, Муравйов влаштував у місті жахливу різанину. Вбивали офіцерів і юнкерів, тих, хто мав інтелігентний вигляд, тих, хто розмовляв українською мовою. За далеко не повними даними, встановленими комісією з розслідування погрому, загинуло від 2 500 до 5000 жителів міста. Один з перших советських історіографів революції М. Яворський факти руйнування міста та терору проти його населення обійшов повною мовчанкою, обмежившись лише однією фразою «2/II.1918 р. Київ зайняла червона армія, а Центр. Рада із своїм міністерством одступила до Житомира, шукаючи приютку у німців»³⁷. Більшовик В. Затонський намагався пізніше у своїх спогадах ці розстріли зобразити як зворотну помсту за придушення арсенальського заколоту. «Я приїхав до Києва саме тоді, коли його було взято, — писав він. — Страшне, кошмарне видовище. Побачивши купи пролетарських тіл, червоногвардійці самі посатаніли. Тоді вперше почалася в нас боротьба до загину, пішли розстріли. За карний кодекс з трьома роками найбільшої кари вже ніхто не згадував. Можливо, ба навіть напевно, постраждали неповинні — у такому ділі всякого буває. Так, розстріляно українських есерів, по суті гарних хлопців, які тільки-тільки врятувалися від розстрілу, що його підписав Грушевський. Вони повтікали з-під арешту підчас бомбардування, та коли наше військо увійшло до міста, у них були квитки членів Центральної Ради і, не зважаючи на їхні докази, їх порозстрілювано на місці. Я сам мало не загинув: серед білого дня мене один із наших патрулів зупинив. Я йому показав посвідку члена Українського Уряду, написану мовою українською, з печаткою Всеукраїнської Центральної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Мені кажуть: — Га, піймався, голубе!

Та й тут же таки, мабуть, були б і розстріляли, — тоді ж це просто на вулиці робилося, — коли б, на щастя, у другій кишені

---

³⁷ Яворський М. Революція на Україні в її головніших етапах. К.: ДВУ, 1923. С. 46.

не було другого мандата — члена Раднаркому РСФРР за підписом Ілліча. Це викликало здивовання, і я запропонував розв'язати його, відпровадивши мене до штабу. Звичайно, у штабі непорозуміння виявилось. Як пригадую, влетіло й М. О. Скрипникові. Його хтось прийняв за полковника царської армії, та ще й „очевидець” знайшовся, що його добре з обличчя знав. Знов таки якийсь випадок урятував нам Миколу Олексійовича. Ображатися не випадало — стан червоногвардійців був зрозумілий. Гірше те, що командні їхні верхи: Ремньов, Муравйов та компанія, ці пройдисвіти та авантюристи, спекулювали на чуттях маси, грали на її розгнuzданості, свідомо ту розгнuzданість підтримуючи. Нам довелося взяти Муравйова в добрі лещата й примусити його забратися з Києва, а згодом вимели і Ремньова»³⁸. Спогади про звірства в Києві залишили й інші очевидці, які на відміну від Затонського зовсім нічого не говорять про відплатні акції, тож і ми залишимо їх на совісті людини, яка як народний секретар та член совнаркому ніс безпосередню відповідальність за вдієні злочини.

Перший прихід більшовиків в Україну був коротким. Край йому поклала військова допомога німецької та австрійської армій армії УНР. Досить швидко вони витіснили російські війська з території України. За Брестським мирним договором, який РСФСР підписала 3 березня 1918 р. з Четверним союзом, вона зобов'язалася визнати УНР і встановити українсько-російський кордон. Як згадував В. Затонський весною 1918 р.: «Політика Москви щодо нас знову почала мінятися. Подробиць я докладно не знаю. Мабуть, тов. Чічеріну та ЦК партії клопоту завдавало наше залицяння до Дону, та можливо (так воно, здається, і було), що Москва починала вже намацувати ґрунт у Києві, йшла мова про мир з Центральною Радою. До речі, і в нас на Україні, в Катеринославі, чути було деякі голоси, правда, поодинокі, за те, що можна визнати Центральну Раду та при-

---

³⁸ Затонський В. З спогадів про українську революцію // Літопис революції, 1929, № 5. С. 116–117.

пинити одверту збройну боротьбу з нею»³⁹. Без російських військ Народний секретаріат не мав жодних шансів на продовження війни. Залишившись покинутим своїм патроном, він переїжджав з місця на місце аж поки не самоліквідувався.

Проте це зовсім не означало відмови Росії від агресивних планів захоплення України. Війна лише на якийсь час була поставлена на паузу. Підготовку до нового наступу більшовики розпочали з літа 1918 р. У липні під Москвою було створено Комуністичну партію (більшовиків) України як обласну організацію РКП(б), що повністю керувалася з Кремля. Формальним очільником ЦК КП(б) У був Ю. П'ятаков, але не останню роль в його складі відіграв Сталін⁴⁰. РКП(б) як правляча партія Росії, визнавши суверенітет України, напівлегально стала формувати в своїх надрах структуру, якій відводилася роль начебто української політичної партії, проте її мета була визначена цілком однозначно: підривна організація, яка мала «боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Соціалістичної Республіки на шляху до створення всесвітньої пролетарської комуни»⁴¹. Прикметно, що 1-й з'їзд КП(б)У, відкинувши легальні методи боротьби, заборонив своїм первинним організаціям взаємодіяти з іншими політичними партіями України й узяв курс на збройне повстання, знову ж таки під гаслом «відновлення революційного возз'єднання України з Росією»⁴². Фактично створювалася не політична партія, а нелегальна підривна структура для опанування України. Цікаво, що в порядку денному роботи з'їзду навіть формально не було передбачено розгляд національного питання.

---

³⁹ Там само. С. 133.

⁴⁰ *Яворський М.* Революція на Україні в її головніших етапах. К.: ДВУ, 1923. С. 61.

⁴¹ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5–12 июля 1918 года. Протоколы. К., 1988. С. 127.

⁴² Там само.

Для підривної роботи ЦК КП(б)У на чолі з Г. Пятаковим створив Центральний військово-революційний комітет, який 5 серпня 1918 р. видав «наказ № 1» про початок загального збройного повстання в Україні. Однак із цього нічого не вийшло. Повстання, розгорнувшись лише в окремих місцевостях Чернігівщини, без особливих труднощів було придушене німецькими військами. Поразка змусила більшовиків змінити тактику. За браком сил на території України вони з кінця літа 1918 р. почали формувати загони в «нейтральній зоні» — вузькій 10-кілометровій смузі вздовж північного кордону України з Росією, створеній за домовленістю між німецьким і советським командуваннями. Тут не мали права оперувати війська жодної зі сторін. Проте російському советському урядові тактично вигідно було саме в «нейтральній зоні» накопичувати війська для майбутнього наступу на Україну, бо формально за них він не відповідав. Хоча ці частини дещо пізніше називали 1-ю та 2-ю Українськими повстанськими дивізіями, їх організація, постачання й озброєння контролювалися російською стороною. Щоправда, загальна чисельність дивізій не перевищувала 6 тис. бійців. Для наступу на Україну цього було явно мало. Та й завдання таке перед ними до пори часу не ставилося, вони мали зіграти роль української армії, як це зробили червоні козаки на початку 1918 р. Щоб уникнути прямої конфронтації з німцями, Ленін до пори часу виконував умови Брестської мирної угоди. Відповідно вели себе і «українські» більшовики. 17 жовтня в Москві відкрився 2-й з'їзд КП(б)У. В його резолюції зазначалося, що «партія рішуче й категорично заперечує таку партизанську війну, особливо в прикордонній смузі, бо вона може втягнути робітників України і Росії в передчасний загальний виступ або сприяти німецькому командуванню в озлобленні й згуртуванні окупаційних військ проти Радянської Росії»⁴³. Але

---

⁴³ Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 17–22 октября 1918 года. Протоколы. К., 1991. С. 169.

буквально через два тижні світова війна закінчилася, що круто поміняло більшовицьку тактику.

Здавалося, що по завершенню світової війни світ нарешті поставив крапку у кровопролитті і готується до мирного життя. Але більшовицькі лідери по іншому оцінювали ситуацію. Ще в жовтні советська Росія була проголошена військовим табором, в країні запроваджувався воєнний режим.

30 листопада 1918 р. постановою ВЦК було створено раду робітничої і селянської оборони на чолі з В. Леніним. Мотив цього рішення був оголошений у преамбулі постанови: «советська республіка стоїть перед зростаючою небезпекою вторгнення об'єднаних полчищ світового імперіалізму... В цих умовах світової розбою, грабунку і насилля одна країна є зараз справжнім осередком незалежності робітничого класу, захистом слабких і пригноблених народів, фортецею соціальної революції — це Советська Росія»⁴⁴. Більшовики активно готувалися до захисту «слабких і пригноблених народів», першим серед них стали українці.

11 листопада, в день, коли в Комп'єні було прийнято капітуляцію Німеччини, в Москві совет народних комісарів РСФСР зобов'язав Реввійськграду республіки протягом 10 днів підготувати війська для походу в Україну. 13 листопада ВЦК РСФСР денонсував Брестський мирний договір і оголосив, що не визнає Україну незалежною державою. Для інтервенції 17 листопада спільним рішенням ЦК РКП(б) й РНК РСФСР було створено керівний орган під назвою «Реввійськграда групи військ Курського напрямку». До неї ввійшли В. Антонов-Овсієнко, Й. Сталін і В. Затонський. Сама ж група військ складалася з двох українських і кількох російських дивізій. Наприкінці грудня вона налічувала близько 22 тис. бійців. Про причини створення групи і її завдання головком Вацетіс коротко і без деталей так інформував командуючого Південним фронтом: «Политическая

---

⁴⁴ Директивы главного командования Красной Армии (1917–1920). Сб. док. М., 1969. С. 127–128.

обстановка властно потребує нашого енергичного продвиження в найближчі дні на Україну в харківському напрямі, для якої цілі створюється южнеє Курська отряд під командою Володимира Александровича Антонова. Прошу мати в виду, що успіх наш на Україні залежить цілком від успішних дій армій ввереного вам фронту»⁴⁵. Зазначимо, що жодної небезпеки з боку України для Росії не існувало. Про це говорилося в доповіді головнокомандуючого всіма збройними силами республіки Й. Вацетіса від 8 жовтня вищому політичному керівництву радянської Росії⁴⁶. Німецькі окупаційні війська — 8 дивізій — більше мріяли про повернення з чужини на батьківщину, охоплену полум'ям революції. Вони проголошували нейтралітет, але в багатьох випадках входили в контакт з військами Директорії. Головна небезпека загрожувала більшовикам з півночі, сходу і південно-східного напрямку. Не зважаючи на це, був даний наказ наступу на Україну.

Знову як і минулого року більшовики вдалися до прийому з підставним урядом. Вони його створили 27 листопада в Курську. Називався він Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, під егідою якого розгорнули нову спробу захоплення України. Радянський тимчасовий уряд своїм безсиллям був дуже схожим на свого попередника — Народний секретаріат. Видавши наприкінці листопада маніфест про повалення влади гетьмана, він нічим більше себе не виявив. Прибічники голови уряду Ю. П'ятакова («ліві») й члена уряду Артема (Ф. Сергєєва) («праві») довго не могли порозумітися між собою. Одного разу «праві», скориставшись своєю кількісною перевагою на засі-

---

⁴⁵ Там само. С. 196.

⁴⁶ Вацетіс вважав: «Что касается Украины, то она, в смысле активности против нас, представляет незначительный удельный вес, и угроза со стороны Украины может существовать постольку, поскольку существует угроза со стороны германцев». Див.: Директивы главного командования Красной Армии (1917–1920). Сб. док. М., 1969. С. 120. Зрозуміло, що жодних планів наступу на більшовиків у жовтні 1918 р. німці не мали.

данні уряду, оголосили про зняття П'ятакова з посади голови та призначення головою уряду Артема. «Ліві» поскаржилися на це в Москву. «Після згаданої постанови уряду становище утворилось зовсім неможливе, — писав В. Затонський. — Артем почав підписуватись, як голова, але П'ятаков не здавав уповноважень і, як де було треба, то розпоряджався, як голова. Пригадую, між іншим, що ми до того ставилися гумористично, сповістили Москву й вичікували, як Москва розв'яже заплутаний український вузол»⁴⁷. В Москві з цього приводу особливо голову не ламали: призначили новим головою советського уряду України болгарина Х. Раковського.

Ще В. Шахрай та В. Мазлах у своїй полемічній праці «До хвили» звернули увагу на очевидний парадокс тієї ситуації. Якщо ви не визнаєте Україну окремою незалежною державою, то навіщо створюєте КП(б)У та ще й окремий український уряд. В чому їх суть? Відповідь на це питання дав В. Ленін. Правда була вона непублічною, для службового користування.

У конфіденційному листі до головнокомандувача червоної армії Й. Вацетіса В. Ленін так пояснював справжню мету формування цього і подібних до нього урядів: «... обставина має ту добру сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію й створює сприятливу атмосферу для подальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у неможливе становище й населення не зустрічало б їх як визволителів»⁴⁸. Як бачимо, у вузькому колі наближених осіб Ленін називав речі своїми іменами, тобто визнавав факт окупації України російськими військами.

Робітничо-селянський уряд довгий час розташувався в м. Суджа і лише в першій декаді січня переїхав до Харкова, коли той опинився в руках більшовиків. Отже, в «українського

---

⁴⁷ Затонський В. Из спогадів про українську революцію // Літопис революції. 1930. № 5. С. 169.

⁴⁸ Ленин В. Военная переписка. 1917–1922 гг. М., 1987. С. 102–103.

советського уряду» було одне завдання створювати ілюзію українського державного центру. Призначений Кремлем новий очільник уряду Х. Раковський не приховував фіктивну природу уряду і мету його створення як і советської армії України. Прибувши до Харкова у січні 1919 р., він підготував і поширив для внутрішнього користування такий документ: «1. Временное рабоче-крестьянское правительство Украины создано по постановлению ЦК РКП, является его органом и проводит все распоряжения и приказы ЦК РКП безусловно. 2. Временное рабоче-крестьянское правительство Украины, не будучи, по существу, самостоятельным, не создавало и не собирается создавать своего независимого командования, назвав Реввоенсовет группы Курского направления «Реввоенсоветом Украинской советской армии» исключительно для того, чтобы можно было говорить о советской армии Украины, а не о наступлении российских войск, т.е. продолжать ту политику, которая начата была образованием Временного рабоче-крестьянского правительства Украины. Это переименование отнюдь не означало и не означает никакого изменения по существу, тем более, что личный состав одного Реввоенсовета определен не нами, а центральным учреждением РСФСР и негласно он является тем же самым Реввоенсоветом группы войск Курского направления, получившим только иную вывеску для Украины»⁴⁹.

«Советська армія України» наприкінці 1918 р. розгорнула наступ на Харків. На стурбовану телеграму голови уряду УНР В. Чехівського до наркома закордонних справ советської Росії В. Чичеріна з питанням «Що роблять російські війська на території УНР?» нарком відповів, що ніяких російських військ в Україні нема, а є війська Тимчасового робітничо-селянського уряду України, от до нього і звертайтеся. Насправді нарком продемонстрував ще один приклад революційного лицемірства і політичної демагогії. В той же час (1 грудня 1918 р.) красний

---

⁴⁹ Політична історія України. ХХ століття. У 6 томах. Т. 2. К., 2003. С. 328.

головнокомандуючий Й. Вацетіс доповідав Реввоєнраді: «Со стороны Украины, очищаемой в начтоящее время немцами, непосредственной угрозы для нас нет, но ввиду возможного там появления англо-французских войск и вследствие политических соображений нам необходимо на всей территории Украины создать благоприятные для военных действий условия, для чего при содействии политической пропаганды, поддержанной небольшими воинскими отрядами, своевременно продвинуться на Украине в направлении Харькова и Донецкого бассейна, т.е. в направлении рабочих центров, а впоследствии и в направлении Киева»⁵⁰

Успіх сприяв більшовикам, захопивши Москву і Петроград, а разом з ними центр Росії, вони отримали важливу стратегічну ініціативу. Їх численні опоненти були притиснуті до окраїн, хоч і мали загальну кількісну перевагу у війську, але діяли розрізнено, переважно оборонялися, не виявляли активності, за винятком Сибіру і Дону, що дозволяло червоним активно маневрувати своїми силами, зосереджуючи їх на найбільш загрозливих напрямках, або розгортаючи наступ там, де ворог був значно слабшим. В кінці січня Й. Вацетіс доповідав Леніну, що за останні чотири місяці контрольована красними територія розширилася вдвічі. Командуючий і далі малював привабливі картини розгортання наступу, зокрема йшлося і про Україну.

Влада УНР стосовно більшовицької Росії не мала чітко виробленої позиції. В грудні 1918 — січні 1919 років політична еліта УНР дискутувала питання про форму влади після повалення гетьманщини — демократичну чи радянську. Коливання були то в бік одної, то іншої. В Москву відрядили повноважну делегацію для з'ясування стосунків. І якби Москва подала чіткий знак не атакувати Україну в разі прийняття нею радянської платформи влади, не виключено, що так би і сталося. Але прямої відповіді не прозвучало, більшовики затягували з відпо-

---

⁵⁰ Директивы главного командования Красной Армии (1917–1920). Сб. док. М., 1969. С. 136.

віддю. В цей час російські війська розгорнули наступ на схід України. 3 січня 1919 р. вони захопили Харків, а наступного дня наказом Реввійськради РСФРР група військ Курського напрямку була реорганізована і перейменована в Український фронт, перед яким поставили завдання просуватися в двох напрямках: на південь через Харків-Донбас і на Київ. Головком Й. Вацетіс конкретизував командуванню фронту завдання: вийти на лінію Дніпра й закріпитися в найважливіших містах Подніпров'я — Києві, Черкасах, Кременчуці, Катеринославі, Олександрівську⁵¹. До середини лютого 1919 р. це завдання було виконано. Повсюдно на території, яку контролювала червона армія було поширено советську владу.

6 січня 1919 р. декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України, який за кілька днів до того переїхав з РСФРР до Харкова, Україну було проголошено незалежною «Українською Соціалістичною Радянською Республікою» (УСРР). Це була чергова фікція. Уряд Раковського, цілковито залежний від Москви як вже говорилося, навіть не намагався провадити самостійну державну політику, а слухняно виконував приписи, які надходили з Росії. В декларації 28 січня уряд оголосив: «Тесная историческая, экономическая и культурная связь рабочей и крестьянской Украины и Советской России вменяет нам в обязанность равнять свой революционный классовый фронт прежде всего с фронтом российского пролетариата. Врагов Советской России мы объявляем врагами Советской Украины. У нас одинаковые политические, экономические и военные задачи... Все это предreshает объединение Украинской Советской Республики с Советской Россией на началах социалистической федерации, формы которой будут установлены полномочными представителями на Всеукраинском съезде Советов»⁵².

---

⁵¹ Там само. С. 210.

⁵² Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УССР за 1919 г. С. 46–47.

З самого початку в Україні послідовно втілювалась у життя політика, що становила в РСФРР цілісну систему, прикметною ознакою якої була сувора централізація політичного та економічного життя країни (згодом вона дістала назву «воєнний комунізм»).

Хоч Україна офіційно мала статус «радянської республіки», вільне обрання рад на її території надовго відкладалося. Натомість створювалися надзвичайні органи влади — ревкоми й комбідри, формування яких було прерогативою більшовицької партії. Центральна влада сама призначала людей у військово-революційні комітети. Широкі трудящі маси не могли контролювати їхню діяльність. В кінці березня 1919 р. було проведено об'єднання товарних фондів УССР і РСФСР, вони поступали в розпорядження спеціальної комісії ВРНГ РСФСР, встановлювалась спільна економічна політика, в основі якої лежало пограбування економічних ресурсів України. З 37 млн пудів вугілля видобутих на Донбасі в січні–квітні 1919 р. в Росію було вивезено 30 млн⁵³. Окрім вугілля активно вивозився метал, і особливо продовольство.

У березні 1919 р. відбувся III Всеукраїнський з'їзд советів, який пройшов під диктат більшовиків⁵⁴. З'їзд ухвалив конституцію УССР, яка була повністю списана з конституції Советської Росії, аналогічні земельну та продовольчу політику, націоналізацію промисловості.

Більшовики відразу ж дали зрозуміти, що не збираються ділитися владою із жодною з лівих українських партій, які визнали радянську форму влади й чимало зробили для її поши-

---

⁵³ *Супруненко Н. И.* Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). М., 1966. С. 191.

⁵⁴ З 1719 делегатів з'їзду 1367 були комуністами чи їм співчуваючими, до того ж ще 68 мандатів членів з'їзду належало делегаціям Москви і Петрограду. Обраний на з'їзді ЦВК советів України складався з 89 комуністів і 10 боротьбистів, а уряд — цілком з комуністів. Див.: III Всеукраїнський з'їзд Рад. Стенографічний звіт. Харків, 1932. С. 224.

рення в Україні. 3-й з'їзд КП(б)У, що відбувся в березні 1919 р., як і два попередні, висловився за недоцільність укладення політичних угод з дрібнобуржуазними партіями. Особливий наголос робився на діяльності Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУЧК), керувати якою з Москви прислали М. Лаціса, одного з керівників і ідеологів ВЧК. Саме він формував філософію терору⁵⁵. Його діяльність склала окрему сторінку в історії України 1919 р., зафарблену ріками крові «ворогів революції», масштабним розгортанням «красного террора», який значно перевершив злочини 1918 р.

Не відставали від чекістів красноармійці, російські війська вели себе в Україні як завойовники, місцеве населення тероризувалося і грабувалося. В фондах раднаркому УСССР залишилися численні повідомлення на зразок: «15-й Радянський полк перетворився в банду, вийшов з підпорядкування командному складу, грабує населення... Для приведення 15-го полку в порядок необхідно його відкликати в тил»⁵⁶. Поведінка советської влади і армії в Україні 1919 р. була такою очевидно негативною, що навіть радянська історіографія змушена була визнати її помилки в земельному і національному питаннях⁵⁷.

Однак початок весни 1919 р. був для советського керівництва часом великих надій і очікувань, воно було впевнене в швидкій і невідворотній перемозі світової революції. Про неї відкрито

---

⁵⁵ Очолити надзвичайну комісію Східного фронту восени 1918 р., Лаціс заявив: «Мы не ведём войны против отдельных лиц. Мы истребляем буржуазию как класс. Не ищите на следствии материалов и доказательств того, что обвиняемый действовал делом или словом против советской власти. Первый вопрос, который мы должны ему предложить, — к какому классу он принадлежит, какого он происхождения, воспитания, образования или профессии. Эти вопросы и должны определить судьбу обвиняемого. В этом — смысл и сущность красного террора». Див.: Красный террор. № 1. 1918. 1 ноября.

⁵⁶ Центральний державний архів вищих органів влади. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 31.

⁵⁷ *Слущкий О.* III з'їзд КП(б)У. К., 1957. С. 80.

твердили більшовицькі вожді, про революційну пожежу говорилося у «Декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду України» від 26 січня 1919 р.: «Ми переконані, що нашою революцією ми надаємо суттєву допомогу нашим братам, російським робітникам і селянам, а також розпалюємо революцію на Балканському півострові, в Румунії, в Бессарабії, в Буковині, в Галичині, в Польщі і створюємо економічну опору для торжества пролетарської революції в Німеччині»⁵⁸. Для таких розмов і декларацій були певні підстави.

З листопада 1918 р. Німеччина і колишня Австро-Угорщина були охоплені революційними подіями, в березні советська влада була проголошена в Угорщині. Виступаючи 7 квітня на урочистому засіданні Всеукраїнського ЦВК, командувач Українського фронту В. Антонов-Овсієнко з революційним пафосом повідомив: «Революція рухається вперед. Слідом за Угорщиною рух переходить на інші країни, і цей рух буде змінюватись з просуванням нашої Червоної Армії. У Києві ми стоїмо у коридорі, який веде у Європу»⁵⁹. Пізніше В. Антонов-Овсієнко згадував, що в березні–квітні 1919 р. велась активна підготовка військового прориву в Угорщину через Буковину і Закарпаття. 23 березня головою червоної армії Й. Вацетіс доповів В. Леніну перспективний план об'єдинаних дій червоної і советської угорської армії. Через два дні Й. Вацетіс відправив директиву командувачу Українським фронтом, якою наказував остаточно розгромити армію УНР та просувувати війська в напрямі кордонів Буковини і Галичини з метою встановлення тісного зв'язку советськими угорськими військами⁶⁰. Про прорив через Буковину до Угорщини, як про найважливіше завдання, телеграфував у квітні Раковському безпосередньо Ленін. Таким чином,

---

⁵⁸ Декларация Временного Рабоче-Крестьянского правительства Украины. Харьков, 1919. С. 10.

⁵⁹ Вісті Всеукраїнського Центрального Виконкому Рад. 1919, 8 квітня.

⁶⁰ Директивы главного командования Красной Армии (1917–1920). Сб. док. М., 1969. С. 221.

Україна уявлялась більшовицькому керівництву вигідним стратегічним плацдармом наступу на Європу, одночасно вона розглядалась і як джерело продовольства, здатне порятувати Країну Рад від голоду.

Прориву у Європу не сталося. На заваді йому стали українські селяни, які повстали проти політики «воєнного комунізму», політики визиску України.

Ця політика насаджування комун, радгоспів, запровадження державної монополії на хліб, продрозверстки, огульної націоналізації промисловості дуже швидко дала свої негативні результати: промисловість практично припинила роботу, відбувся розрив економічних зв'язків між містом і селом. У постанові ЦК РКП(б) про господарське будівництво в Україні (квітень 1919) зазначалося: «... видобуток вугілля майже повністю припинився, заводи не працюють, залізниці також напередодні зупинки — за браком палива і через цілковиту відсутність грошових засобів»⁶¹. Промислові товари й речі широкого вжитку практично зникли з ринку. Гроші знецінювалися, розвивалися примітивні форми мінової торгівлі. Для того, щоб промислове виробництво зовсім не зупинилося влада вдавалась до приимусої мобілізації робітників-комуністів на державні заводи, а профспілковим організаціям наказувалося з метою зміцнення трудової дисципліни запроваджувати дисциплінарні суди⁶².

Село відмовлялося віддавати хліб по несправедливо встановленим твердим цінам і оголосило советській владі відкриту війну. Україна вкрилася численними повстанськими загонами, керівництво якими взяли на себе ліві українські партії. Незалежники, які були прихильниками радянської форми влади, створили у квітні Всеукраїнський ревком в складі Ю. Мазуренка, А. Драгомирецького, А. Річицького М. Ткаченка та закли-

---

⁶¹ Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). К., 1992. С. 116.

⁶² Державний архів Донецької області. Ф. 1146. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 2.

кали боротися «не проти радянської влади взагалі», а проти уряду Х. Раковського як влади «окупаційної, московської»⁶³.

Політика «воєнного комунізму», а відтак і повстанський рух надзвичайно швидко підірвали бойовий дух частин Українського фронту, до складу яких зимою 1919 р. влилася значна частина українських повстанців, які поділяли ліві гасла. Ще навесні 1919 р. В. Антонов-Овсієнко угледів загрозу негативного впливу «воєнно-комуністичних» заходів на армію. 17 квітня він інформував Леніна: «Наша майже винятково селянська армія розхитується політикою, яка змішує середняка з куркулем [...], яка провадить «продовольчу диктатуру» за підтримки московських продармійців, за майже повного браку совєтської влади на місцях (у селах). На Правобережній Україні робота надзвичайок і продекспедиторів, що спираються на «інтернаціональні» загони, відроджує націоналізм, піднімаючи на боротьбу з «окупантами» все населення без винятку. Земельна політика Мещерякова не враховує місцевих особливостей [...]. Українська армія, яку будували не лише комуністи, а й українські есери, ліві есери, анархісти, погано піддається дисципліні, не уникла партизанського, повстанського руху й аж ніяк не може в масі своїй вважатися цілком надійною нашою опорою. Наша земельна й національна політика в Україні докорінно підриває всі зусилля військових подолати ці впливи розкладу»⁶⁴.

Командувач Укрфронту пропонував радикально змінити загальний політичний курс, аграрну політику, ввести до складу уряду УСРР представників політичних партій, пов'язаних із селянством, не забувати про національний такт і місцеві особливості. В. Антонов-Овсієнко мав цілковиту рацію, але в Москві не поспішали до нього прислухатися. Ленін, реагуючи на пропозиції Антонова-Овсієнка, наказав Раковському не давати бо-

---

⁶³ Гриценко А. П. Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком) // Енциклопедія історії України. В 10 т. Т. 1. К., 2003. С. 347.

⁶⁴ Антонов-Овсеєнко В. Записки о гражданской войне: В 4-х т. Т. 4: М.–Л., 1933. С. 148.

ротьбистам в уряді більше трьох місць «и хорошененько окружить этих трех надзором большевиков, а если не согласятся — им же хуже, мы будем в выигрыше»⁶⁵. На цей раз більшовицький вождь прорахувався. Краще не стало, навпаки їх плани рухнули.

Вже в квітні повстанський рух набрав масового характеру, більшовикам довелося спеціальними постановами оголошувати поза законом окремих найбільших повстанських ватажків, але це мало допомогло. Квітневий (1919) пленум ЦК КП(б)У визначив як важливе завдання «нещадне придушення куркульської контрреволюції»⁶⁶. Повстанський рух ширився, загони отамана Зеленого підійшли до окраїн Києва. Для протидії повстанцям більшовикам довелося створювати спеціальний Внутрішній фронт, на якому вони задіяли 21 тис. військових. Фактично боротьба з повстанським рухом мало чим відрізнялася від фронтових дій регулярних частин. У ліквідації виступу Зеленого брали активну участь піхота, кіннота, артилерія й навіть кораблі Дніпровської флотилії, які не раз обстрілювали з гармат повсталі села, особливо дісталася Трипілля, малій батьківщині отамана Зеленого (Данила Терпила).

Остаточо паралізував советську владу виступ військ отамана Никифора Григор'єва 9 травня 1919 р. Про причини виступу отаман заявив у виданому напередодні спеціальному універсалі «До українського народу», основний заклик якого полягав у необхідності знищити владу комуністів: «політичні спекулянти обдурили тебе і хитрими заходами використали твою довірливість: замість землі і волі тобі насильно нав'язують комуну, чрезвычайку і комісарів з московської “обжорки” і тієї землі, де Христа розп'ято було. Ти працюєш день і ніч, ти світиш каганцем, ти ходиш в постолах і штанях з мішка; замість чаю ти п'єш

---

⁶⁵ *Ленин В.* Полное собрание сочинений. Т. 50. С. 282; В травні 1919 р. до складу ради народних комісарів України були включені боротьбисти Панченко, Литвиненко та Шумський.

⁶⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. Т. 1. С. 54.

гарячу воду без цукру, але ті, що обіцяють тобі світлу будучність, експлуатують тебе; тобою воюють зі зброєю в руках, забирають твій хліб, реквізують твою скотину і запевняють тебе, що все те на користь народу.

Працьовник, святий, Божий чоловіче! Подивись на свої молясті руки, подивись: навкруги — неправда, брехня і наруга. Ти — цар Землі. Ти — Кормилець Світу, але ж ти — раб, дякуючи своїй простоті і доброті святій. Селяни і робітники! Вас 92 відсотки на Україні, а хто керує вами? Все ті ж кровопійці народні»⁶⁷.

Підпорядковані Григор'єву частини налічували близько 15 тисяч бійців, мали на озброєнні 11 бронепотягів, 52 гармати, 1 млн набоїв. Досить швидко їм вдалося захопити велику територію (Олександрія, Єлисаветград, Черкаси, залізнична ст. Бобринська (нині ст. Шевченка), Знам'янка, Катеринослав (нині м. Дніпро), Херсон, Миколаїв, Чигирин, Берислав та інші, у більшості з яких були ліквідовані органи більшовицької влади, а в містах Олександрія, Херсон, Черкаси і Кременчук було скликано повітові з'їзди робітників, селян та інтелігенції⁶⁸. Повстання отамана Григор'єва похоронило більшовицькі плани збройного «визвольного походу» в Європу на допомогу революції в Угорщині⁶⁹. На придушення виступу більшовикам дове-

---

⁶⁷ *Верстюк В.* Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). К., 1992. С. 141.

⁶⁸ *Захарченко П., Земзюліна Н., Нестеров О.* В поході за волею. К., 2000. С. 106–107.

⁶⁹ 1 травня 1919 р. советські уряди Росії та України направили до уряду Румунії ноту, в якій звинуватили владу Румунії в гнобленні населення Буковини. Документ підписали наркоми закордонних справ РСФСР Г. Чичерін та УССР Х. Раковський. Румунському уряду був поставлений ультиматум протягом 48 годин вивести румунські війська з Буковини, який залишився без відповіді. 6 травня 1919 р. в Одесі був утворений Тимчасовий робітничо-селянський уряд Бессарабії на чолі з І. Криворуковим. Уряд видав маніфест про утворення Бессарабської советської республіки як складової частини РСФСР. 15 травня частини червоної армії почали

лося мобілізувати близько 30 тис. бійців, що дозволило до 1 червня розпорошити сили повстанців.

Григор'євський виступ став однією з нагод ліквідувати окремих Український фронт, а його частини перепідпорядкувати командуванню російських більшовицьких армій. В середині травня в Україну прибув голова Реввійськради РСФСР Л. Троцький. 19 травня у Києві відбулося спільне засідання ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У під його головуванням, яке ухвалило рішення про ліквідацію Українського фронту і підпорядкування військових округів вищій військовій владі РСФСР. Наступного дня на засіданні ВУЦВК Троцький зробив доповідь про оборону советських республік, після якої було ухвалено постанову «Про об'єднання військових сил советських республік». Тоді ж в газеті «Коммунист» була розміщена стаття Троцького «Українські уроки», у якій вищій військовий керівник РСФСР закликав рішучо боротися з партизанщиною, покінчити з авантюристами у лавах Червоної армії (йшлося насамперед про Н. Григор'єва, Н. Махна)⁷⁰.

Саме в цей момент, 19 травня, біла армія генерала Денікіна прорвала червоний фронт у Донбасі. На якийсь час схід України став територією протистояння білих і червоних. 25 червня після кількох боїв білі захопили Харків, 29 червня — Катеринослав⁷¹. Створена в кінці липня група генерала Я. Юзефовича просувалася в напрямі на Київ. 29 липня добровольці захопили Полтаву, 15 серпня — Суми, 20 серпня — Лубни, пізніше Пирятин і Гребінку. В середині серпня війська генерала М. Шиллінга були в Херсоні і Миколаєві, 23–25 серпня зайняли

наступ на Бессарабію, форсували Дністер та вступили на територію Румунії. Це був початок наступу з метою надання допомоги советській Угорщині, який закінчився безрезультатно. Див.: Антонов-Овсенко В. А. Записки о гражданской войне. Т. 4. С. 47, 280.

⁷⁰ Боротьба. 1919. 20, 21, 24 травня; Коммунист. 1919. 20 мая.

⁷¹ Деникин А. Очерки русской смуты. Заключительный период борьбы. Минск, 2002. С. 51–52.

Одесу. До кінця літа красні були витіснені з України, 31 серпня білі увійшли до Києва.

3 липня Денікін видав директиву про наступ на Москву, а частину військ спрямував проти Дієвої армії УНР, з кінця вересня 1919 р. розпочалася ще одна російсько-українська війна, тепер вже з білою Росією. Прагнення Денікіна протистояти більшовизму, спираючись на гасла «єдиной и неделимой России», було глибоко помилковим, бо політичні сили на території, яка стала базою білого руху, Дон, Кубань, згодом Україна, не поділяли ці гасла. Не поділяли їх і інші національні окраїни Росії. У 1919 р. Фінляндія і Естонія були готові підтримати похід білих на Петроград силами 100 тис. армії, але відмовилися, через те, що керівництво Білого руху не визнало незалежності цих країн. Теж можна сказати і про Польщу, яка зупинила бої на західному фронті з красними, що дозволило їм перегрупувати свої війська і використати їх у боротьбі з білими. На руку красним було і протистояння білих з армією УНР. Спроби керівників Антанти переконати очільника білих в необхідності розмежування сфер впливу на спільному з українською армією протибільшовицькому фронті, не вплинули на Денікіна. Він відмовився від контактів з С. Петлюрою, який уособлював самостійну незалежну Україну. Замість можливого союзника, білі отримали ще одного противника.

Більшовики вповні скористалися цим, нанісши ряд поразок білим. Наприкінці 1919 р., вони втретє вдерлися до України і встановили тут жорсткий окупаційний режим, який мало чим відрізнявся від советської практики 1919 р. Відповідним було ставлення українців до цієї влади. Прошло ще два роки завзятої боротьби поки Україна остаточно була загарбана і окупована «красною» армією.

Війна з більшовиками була надзвичайно жорстокою і кровопролитною, насамперед йшлося про масові втрати мирних жителів. Більшовики на словах визнавали право націй на самовизначення, але особливо їм не переймалися, альфою і омегою їх політики був принципи диктатури пролетаріату, яку вони

здійснювали методом «красного террора». Для встановлення своєї влади на суміжних з Росією українських територіях вони створювали свої кишенькові «советські уряди України»⁷², під прикриттям яких діяли російські збройні сили, а у запіллі організовували збройні повстання, вели підривну роботу серед українського політикуму з допомогою лівих елементів. На загарбаних українських територіях встановлювався жорстокий окупаційний режим, в основу якого були покладені політика «воєнного комунізму» та «красный террор». 1920–1921 рр. на території України перебувала мільйонна красна армія, яка була головною опорою советського режиму. «Красный террор» став головним методом упокорення суспільства, знищення опозиційних сил і соціальних груп, які не вписувалися в більшовицьку парадигму оновлення світу. Політика «воєнного комунізму» передбачала безпосередню і повну відмову від ринкової моделі економіки, її одержавлення і централізоване керівництво і класовий розподіл продукції, що ставило непролетарські маси в умови виживання, штовхало до колаборації з владою.

Наведений фактичний матеріал дозволяє зробити певні стислі висновки. Перебіг революції в Україні був пронизаний і травмований російською агресією, яка змінила її хід, не дала

---

⁷² В грудні 1919 р. вступаючи в черговий раз в Україну більшовики створили Всеукраєвком, який кілька місяців виконував роль вищого і законодавчого і виконавчого органу влади. Влітку 1920 р. у Києві було створено Галревком, який проголосив встановлення советської влади на території Східної Галичини, а себе вищим органом цієї влади. З такою ж метою 1920 р. під час російсько-польської війни створювався Польревком. Істориками добре описаний сценарій розвитку советсько-фінської війни 1939 р. На другий день після її початку в Москві було створено Народний уряд на чолі з комуністом О. Куусіненем. Цей уряд на захопленій у фінів території 1 грудня проголосив Фінляндську демократичну республіку, а наступного 2 грудня 1939 р. в Москві був підписаний договір про взаємодопомогу і дружбу СРСР з цією республікою. Подібні маріонеткові уряди як гриби виростали по завершенню Другої світової війни на територіях країн окупованих советською армією.

можливості зміцнитися національним державним інституціям. Ця агресія дає також певні пізнавальні підказки до виявлення природи більшовицького режиму, який, прикриваючись ідеями комунізму, нав'язуючи їх силоміць, здійснив окупацію України. Саме ця окупація і визволення з під неї стали важливою складовою історії України ХХ ст. Насправді більшовизм, постійно ототожнюючи себе з ідеями інтернаціоналізму, виявився різновидом російського месіанізму, централізму і шовінізму надзвичайно агресивних і живучих. Вони не зникли в постреволюційній Росії ХХ століття, успішно сублімувалися з ідеями диктатури пролетаріату, боротьби з буржуазним націоналізмом, відсічі західній цивілізації. В останні десятиліття ця страшна ідеологічна суміш стала державною ідеологією Росії, яка сьогодні відвертою агресією проти України, погрозами світу намагається довести свою життєздатність. Лише максимальна єдність демократичного світу, підтримка України може поховати ці намагання.

References

Manylov V. (ed.). (1928). 1917 hod na Kievshchine. Khronyka sobytyi. K. [in Russian].

Antonov-Ovseenko V. (1993). Zapysky o hrazhdanskoi voyne: V 4-kh t. M.–L. [in Russian].

Bosh E. (1925). Hod borby. Borba za vlast na Ukraine s apreliia 1917 h. do nemetskoï okkupatsyy. M.–L. [in Russian].

Verstiuk V. (1992). Makhnovshchyna: selianskyi povstanskyi ruh na Ukraini (1918–1921). Kyiv. [in Ukrainian].

Rudych F. (ed.) (1991). Vtoroy sezid Kommunystycheskoï partii (bol-shevykov) Ukrainy. 17–22 oktiabria 1918 hoda. Protokoly. Kyiv. [in Ukrainian].

Hrytsenko A. (2003). Vseukrainskyi revoliutsiinyi komitet (Vseukr- revkom) // Entsyklopediia istorii Ukrainy. V 10 t. T. 1. Kyiv. [in Ukrainian].

Denikin A. (2002). Ocherki ruskoy smuty. Zakliuchitelnyi period borby. Minsk. [in Russian].

Kariaeva T. (1969). Direktivy glavnoho komandovania Krasnoy Armii (1917–1920). Sb. dok. Moskva. [in Russian].

Zatonskyi V. (1929). Z spohadiv pro ukrainsku revoliutsiiu // Litopys revoliutsii, 5, 115–141. [in Ukrainian].

Zatonskyi V. (1929). Uryvky z spohadiv pro Ukrainsku revoliutsiiu // Litopys revoliutsii, 4, 139–172. [in Ukrainian].

Zakharchenko P., Zemziulina N., Nesterov O. (2000). V pokhodi za voleiu. Kyiv. [in Ukrainian].

Yurchuk V. (1976). Komunistychna partiia Ukrainy v rezoliutsiiakh i rishenniakh zizdiv, konferentsii i plenumiv TsK: V 2. t. T. 1. Kyiv. [in Ukrainian].

Lapchynskyi H. (1927). Z pershykh dnev vseukrainskoi radianskoi vlady // Letopys revoliutsii, 5–6, 46–66. [in Ukrainian].

Lapchynskyi H. (1928). Pershyi period Radianskoi vlady na Ukraini // Litopys revoliutsii, 1, 159–175. [in Ukrainian].

Lenin V. (1987). Voennaia perepyska. 1917–1922 hh. Moskva. [in Russian].

Lenin V. (1970). Polnoe sobranie sochyneni. T. 50. Moskva. [in Russian].

Meis D. (2018). Komunizm ta dylemy natsionalnoho vyzvolennia: natsionalnyi komunizm v radianskii Ukraini 1918–1933. Kyiv. [in Ukrainian].

Morozov V. (1967). Volodymyr Petrovych Zatonskyi. Kyiv. [in Ukrainian].

Symonenko R. (2002). Dopovid anglijskogo vice-konsula v Kyjevi pro zemelni peredbatsenia III Universalu Tsentralnoi Rady // Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky, 6, 41–46.

Verstiuk V. (2011). Narysy istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv. U 2 kn. Kyiv. [in Ukrainian].

Yurchuk V. (ed.) (1988). Pervyi sezid Kommunystycheskoi partii (bol-shevykov) Ukrainy. 5–12 yiulia 1918 hoda. Protokoly. Kyiv. [in Ukrainian].

Verstiuk V., Soldatenko V. (2003). Politychna istoriia Ukrainy. XX stolittia. U 6 tomakh. T. 2. Kyiv. [in Ukrainian].

Skrypnyk M. (1923). Nacherk istorii proletarskoy revoliutsyi na Ukraine // Chervonyi shliakh, 2, 71–91. [in Russian].

Slutskyi O. (1957). III zizd KP(b)U. Kyiv. [in Ukrainian].

Suprunenko N. (1966). Ocherky istorii hrazhdanskoi voyny i inostranoy voennoy interventsii na Ukraine (1918–1920). Moskva. [in Russian].

Verstiuk V. (1996–1997). Ukrainska Tsentralna Rada: dokumenty i materialy: U 2 t. Kyiv. [in Ukrainian].

Khrystiuk P. (1921). Ukrainska revoliutsiia. Zamitky i materialy do istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1920 rr. Viden. [in Ukrainian].

Yavorskyi M. (1923). Revoliutsiia na Vkraini v yii holovnishykh etapakh. Kyiv. [in Ukrainian].